

КОНЦЕПТ, КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ, КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ

У статті розглядаються питання концепту, концептуалізації та концептуального аналізу. Проводиться моделювання змісту концепту як глобальної ментальної одиниці в її національній своєрідності за допомогою когнітивної інтерпретації результатів лінгвістичного і квантитативного досліджень сполучних й супровідних слів до імені концепту в художньому англомовному тексті.

Не зважаючи на широкий спектр лінгвістичних студій за останні роки, поняття концепту, концептуалізації й концептуального аналізу вимагає чіткіших дефініцій і залишається актуальним питанням для вирішення. К. С. Кубрякова з огляду на розмаїття підходів та думок у сфері когнітивної лінгвістики зазначає, що найбільші розбіжності поглядів викликає визначення термінів "концепт" і "концептуалізація" [1: 8]. За тривалий період вивчення мовного матеріалу з позиції когнітивної лінгвістики трактування терміну "концептуалізація" значно змінилося. Концептуалізацію розглядають як понятійну класифікацію і як один з процесів пізнавальної діяльності людини, що полягає в осмисленні й впорядкуванні результатів внутрішнього рефлексивного досвіду людини й уявлень про об'єкти, явища дійсності та їхні ознаки. Результатом концептуалізації є формування концептуальної системи, складниками якої є концепти [2: 258]. Такі визначення демонструють, наскільки відмінним може бути розуміння одного і того ж терміну. Понятійна класифікація в більшій своїй частині будується не лише на когнітивних принципах, але й на логічних, семантичних і формальних, тому таке розуміння концептуалізації тільки за формою нагадує зв'язок з когнітивною лінгвістикою. З іншого боку, співставлення концептуалізації з проблемою творення концептуальних систем і концептів, що є власне ментальними процесами, виводить концептуалізацію за межі сфери лінгвістичних висловлювань. Проте часте вживання цього терміну в лінгвістичних працях сприяло його поступовому уточненню і розробці більш-менш однотипного трактування концептуалізації.

У більшості випадків поняття концептуалізації співвідносять з концептуальним аналізом. Концептуалізацію при цьому розглядають як результат використання концептуального аналізу для мовного матеріалу.

Концептуальний аналіз проводиться в декількох напрямках. Варто згадати Є. Бартмінського, який намагається створити мовномисленнєвий портрет предмета пізнання. Науковець вважає, що створення мовного портрету певного предмета є засобом організації мінімальних смислових елементів всередині мовного значення [3: 79]. Прототипна семантика в межах концептуального аналізу встановлює рубрики (категорії) досвіду людини й їхні ознаки на підставі мисленнєвих корелятив найкращих представників цих категорій (прототипів), вибір яких пов'язаний з особливостями мислення людини, її досвідом, шляхом пізнавальної діяльності [4; 5]. А. Вежицька для опису концептів застосовує метамову елементарних універсалій людського досвіду – семантичних примітивів [6]. Послідовники цього напрямку виокремлюють й аналізують 63 семантичні примітиви, які, на їхню думку, становлять ядро людського лексикону й можуть використовуватися для опису більш складних значень [7: 28].

Якщо когнітивний аналіз зорієнтований на визначення тих конкретних структур знання, що стоять за певною мовною формою, тоді концептуальний аналіз спрямований буквально на встановлення концептуальної структури, яка стоїть за аналізованою мовною формою [1: 13]. На думку Е. Г. Беляєвської, концептуалізація – це виявлення специфічних для кожної конкретної мови концептуальних основ, на яких ґрунтується семантичний зміст мовної форми [8: 179].

Таке трактування концептуалізації відповідає визначенню концепту В. З. Дем'янковим: "концепт – це певний узагальнений смисл, що існує в конкретній духовній культурі, смисл, який може мати різні мовні втілення [9: 27].

На думку С. Г. Воркачова, концепт – це вербалізований культурний смисл, що є семантичною одиницею "мови" культури, план вираження якого репрезентує мовний знак [10: 56]. Серед базових характеристик лінгвокультурного концепту В. І. Карасик і Г. Г. Слишкін зазначають: комплексність існування (лінгвокультурний концепт – це ментальна одиниця, що вимагає комплексного вивчення мови, свідомості і культури); ментальна природа (концепт твориться свідомістю, бо саме в свідомості відбувається взаємодія мови і культури); ціннісність (центром концепту є цінність, бо концепт слугує вивченню культури, а в основі культури лежить саме ціннісний принцип); умовність і нечіткість (лінгвокультурний концепт – це умовна одиниця, бо свідомість є синкретичною і класифікується лише для дослідницьких цілей); мінливість (впродовж життя мовного колективу актуальність концептів може змінюватися); обмеженість свідомістю носія (лінгвокультурний концепт існує в

індивідуальній чи колективній свідомості); трьохкомпонентність (у структурі лінгвокультурного концепту виокремлюються ціннісний, образний і понятійний компоненти); поліапеляційність (до одного і того ж концепту можна апелювати мовними одиницями різних рівнів, а також невербальними засобами); багатовимірність (для моделювання концепту використовуються різні одиниці когнітивістики: фрейми, сценарії, скрипти, концептуальні метафори та ін.); методологічна відкритість та полікласифікація (лінгвокультурологія послуговується лінгвістичними і нелінгвістичними методами, а концепти можуть класифікуватися за тематикою, за носіями, за типом дискурсу і т.д.) [11: 12-13].

Поняття концепту і концептуалізації є основними положеннями когнітивної лінгвістики, бо семантика мовних явищ має двошаровий характер, що включає, окрім смислового змісту, концептуальну складову. Концептуальна основа мовного явища відображає когнітивну програму формування його смислового змісту і структурує цей смисловий зміст.

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб виявити максимально повно склад мовних засобів, що вербалізують культурний концепт, і, класифікувавши всі сполучні й супровідні слова до імені концепту в художньому тексті, вдаючись до методики когнітивної інтерпретації результатів лінгвістичного дослідження, змодельовати зміст концепту як глобальної ментальної одиниці в її національній своєрідності і визначити місце концепту в національній концептосфері. Припускаємо, що складність концептуальних структур збільшуватиметься відповідно до складності явища, що стоїть за концептом.

Глобальні сутності об'єктивуються ієрархічно організованими групами лексики. Такий концепт може піддаватися різноманітним семантичним уточненням і конкретизації не лише за допомогою слів із синонімічного ряду імені концепту, але й сполучними та супровідними лексемами. Концептуальні перетворення, розширення чи звуження первинного поняття фіксуються у блоках лексем різного обсягу, що відображають складну будову ментального утворення. Кожне значення, що складає семантичну будову лексикалізованого концепту, пов'язане із загальним поняттям, різними смисловими відношеннями, серед яких ім'я концепту виражає найбільш загальне значення і є верхівкою концептуального класу. Різні понятійні блоки ґрунтуються на сукупності знань про об'єкт, явище, ситуацію концептуалізації й характеризуються багатогранними зв'язками і відношеннями.

Розглянемо, наприклад, складне ментальне утворення *Home*. Інтерпретація мовних засобів, що слугують для таксономії окремих фрагментів світу, є одним із способів дослідження процесу категоризації суб'єктивної дійсності і відображення цього процесу в мовних структурах. Кожен окремий фрагмент складного ментального утворення *Home* відповідає образно-асоціативному чи понятійному блоку, який актуалізується лексемами одного тематичного ряду. Дібраний і проаналізований матеріал дослідження дає змогу виокремити такі фрагменти *Home*: 1) *оселя* – a dwelling or abode; 2) *будинок чи квартира для особи чи сім'ї* – a house or an apartment that is the fixed residence of a person, a family; 3) *звичні околиці* – an accustomed or familiar neighbourhood; 4) *рідна країна, регіон, місто* – one's native city, region, country; 5) *середовище* – the habitat or seat; 6) *царство божє* – heavens.

З огляду на те, що структура концепту – це сукупність узагальнених ознак, необхідних і достатніх для ідентифікації предмета чи явища як фрагмента картини світу [11: 14], то вербалізований концепт як складний комплекс ознак має різнорівневу репрезентацію в мові. Найбільш інформативним з цієї точки зору є лексичний рівень. Опираючись на дані сполучуваності імені концепту й на супровідні до нього слова, виявляємо набір груп ознак, що формують структуру концепту. Такі групи складаються з більш чи менш частотно вживаних супровідних лексем, що об'єднуються на основі тематичної спільності. У творах XVIII–XX століть знаходимо 34 групи ознак концепту, що уточнюють й деталізують виокремлені вище понятійні блоки *Home*. До фрагменту *оселя* відносимо ознаку "розставання з домом", що включає такі тематичні групи, як "розлука, вигнання" (departure, exile, leave, banishment), "прибуття, повернення" (return, coming, returning, arrival). Зазначена ознака підкріплюється наступною – "шлях додому" з такими групами лексем: "відстань" (mile, direction, route), "шлях, дорога" (way, road), "транспорт" (car, wheel, hansom, cart, street car, carriage), "подорож" (travel, travelling, journey, voyage).

Понятійний блок *будинок чи квартира для особи чи сім'ї* налічує найбільшу кількість ознак. Передусім, це "помешкання", що знаходить свою об'єктивацію в таких тематичних групах: "будинок" (apartment, castle, cottage, residence, house, lodging, accommodation, chamber, abode, hutch, cabin, tent, cave, mansion), "печі, меблі" (table, jug, basket, pot, bed, hearth, fire-side), "хатня робота" (duty, labour, needlework, employment). Оскільки будинок – це помешкання для сім'ї, то ознака "родина" включає такі тематичні групи, як "сім'я" (family, father, wife, daughter, children, aunt, parents, son, son-in-law, housewife, relations); "шлюб" (marriage, engagement, wedding). Ознака "люди, що мешкають чи відвідують дім" деталізуються групами "люди" (servant, master, butler, cottager, inhabitant, mistress, lover, maid), "хвороба" (dismal, fever, pang, wound, health, ague, cold), "їжа" (supper, tea, food, lemon,

grapes, groceries, refreshment), "дружба" (friend, companion, friendship, support), "людська діяльність" (haste, race, struggle, walk). Ціннісною складовою концепту Home постає ознака "емоції, пов'язані з домом", що розкривається в тематичних групах "почуття, емоції" (delight, sacrifice, trouble, gratitude, happiness, affection, apprehension, enjoyment, infamy, shame, patience), "спілкування, стосунки" (advice, conversation faction, affair, judgment, message,), "спогади" (cogitation, thought, remembrance, memory), "атмосфера в домі" (comforts, danger, disaster, disorder, wretchedness, peace, calmness, forlornness, civility), "свята, події" (ceremonial, Christmas), "відпочинок" (rest, leisure).

Фрагмент *звичні околиці* включає ознаки "околиці, місцевість" (country, landscape, neighbourhood, province, resort, scene), "природні явища" (wood, brook, mountain, shade, shower of rain, sea, valley), "матеріал" (coal, gold-dust).

Фрагмент *рідна країна, регіон, місто* пояснюється ознакою "державність", куди ми віднесли актуальні для англійського суспільства "уряд, керівництво" (government, nation, native, empire, war, invasion), "корабель" (anchor, barge, boat, cargo, cruise, long-boat, main-sheet, ship), "церква" (altar, church, sermon), "гроші" (money, expense, trade, treasure, pound, wage, pittance); іншою ознакою є "освіта" з тематичними групами "документи" (paper, letter) і "навчання" (education, lesson, school, university).

Фрагмент *середовище* включає такі тематичні групи, як "тварини" (dog, horse, puppy, she-goat, flock, sea-fowl), "міра" (plenty), "час, вік" (day, hour, night, dawn, moment, morning, twilight, week), "абстрактні поняття" (circumstance, goodness, impropriety, motive, presence, reason, oddness, opportunity, purpose, sake).

Найменш частотною за вживанням супровідних лексем є фрагмент *царство божє*, що пояснюється однією тематичною групою "бог, небеса" (god, lord, heaven).

З точки зору польової організації, концепт Home добре структурований. У ньому чітко виокремлюється ядро, ближня, дальня й крайня периферійні зони. В ядрі опиняється лексема home (1998 одиниць вживання). Загальна кількість одиниць поля становить 5425. Проте визначення частоти вживання лексичних одиниць не є достатнім, адже в цьому випадку ми не знаємо, чи дійсно частота вживання лексико-семантичних класів у творах того чи іншого письменника суттєво перевищує деяку теоретично очікувану величину. Тому для достовірного квантитативного аналізу кількісних даних ми використаємо критерій χ^2 -квадрат (χ^2). Найпоширенішою формулою для обчислення χ^2 є формула [12:35]:

$$\chi^2 = \sum \frac{(O - E)^2}{E}$$

де O – фактично існуючі (емпіричні) величини; E – теоретично очікувані; знак Σ – означає суму.

Результати підрахунку показують, що отримані величин χ^2 у тематичних групах різні. Ті групи, в яких фактичні частоти вживання значно перевищують теоретично очікувану величину (більше 10), найближче розміщені до ядра концептуального поля і складають його ближню периферію. Групи лексем з показником χ^2 меншим за 10 становлять дальню периферію, а тематичні групи, що не перевищили теоретично очікувану величину, відносяться до крайньої периферії поля. Підрахунки були здійснені для 36 романів XVIII-XX століть і засвідчують зміну пріоритетних понятійних ознак концепту Home в англійському суспільстві різних часових проміжків, що зумовлюється культурними, історичними, морально-етичними чинниками. Зокрема в XVIII столітті у концептуальному полі Home до ближньої периферії належали групи: корабель (24,78 χ^2), їжа (20,23), почуття, емоції (20,08), відстань (17,33), уряд, керівництво (15,16), прибуття, повернення (12,83), транспорт (14,85), сім'я (12,74), природні явища, матеріал (11,92), речі, меблі (10,52), люди, що живуть чи відвідують дім (10,48). Дальня периферія включає: документи (9,96), розлука, вигнання (9,76), подорож (9,7), відпочинок (9,28), дружба (9), небеса, бог (7,51), свята, події (7,19), спогади (6,32), людська діяльність (6,26), навчання (6,02), хатня робота (4,85), околиці, місцевість (4,73), абстрактні поняття (4,25), спілкування, стосунки (4,15), церква (4,08), тварини (3,86). До крайньої периферії ввійшли: час, вік, шлюб, хвороба, гроші, атмосфера в домі, міра. Таке розміщення груп у центрі й периферії свідчить про першочергове розуміння домівки як рідної країни. Часті морські подорожі англійців у XVIII столітті долучились до формування понятійної бази концепту Home, де корабель виступає і місцем проживання, і засобом, який наближає до домівки на березі.

У творах XIX століття лексикалізація концепту Home дозволила відтворити децю іншу структуру його поля, в якій деякі тематичні групи зберегли своє близьке розташування до ядра концепту, а інші – перейшли на крайню периферію. Ближня периферія концептуального поля характеризується групами: небеса, бог (52,66), корабель (20,49), атмосфера в домі (19,54), околиці, місцевість (14,5), транспорт (13,58), їжа (12,59), природні явища, матеріал (11,78), гроші (10,21); дальня периферія вміщує групи: час, вік (9,04), людська діяльність (4,38), відпочинок (5,28), розлука, вигнання (8,43), прибуття, повернення (4,14), речі, меблі (9,01), спогади (8,39), шлях, дорога (6,7), тварини (5,02), дружба (4,05), люди, що живуть чи відвідують дім (8,46), шлюб (9,11), абстрактні поняття (6,29), подорож (9,38), навчання (4,08), свята, події (5,12), уряд, керівництво (7,31), міра (4,09); до крайньої периферії відійшли: сім'я, почуття, емоції, будинок, відстань, хатня робота, спілкування, стосунки,

хвороба, документи, церква. Відстежується тенденція до матеріального блага в домі, хоча духовний (небеса, бог) і моральний аспекти (атмосфера в домі) знаходяться близько до ядра.

У ХХ столітті спостерігаємо значне зміщення духовного, емоційного зв'язку з домівною, родиною на дальню й крайню периферію. До ближньої периферії ввійшли: гроші (55,66), подорож (35,41), відстань (32,64), їжа (28,06), міра (18,08), сім'я (17,95), речі, меблі (14,83), шлях, дорога (14,17), природні явища, матеріал (13), тварини (12,29), дружба (10,58), уряд, керівництво (10,4). Дальня периферія визначається людською діяльністю (9,91), розлукою, вигнанням (9,82), шлюбом (9,39), навчанням (8,87), святами, подіями (7,75), почуттями, емоціями (7,11), спілкуванням, стосунками (6,38), будинком (6,28), людьми, що живуть чи відвідують дім (6,28), прибуттям, поверненням (6,25), часом, віком (5,48), документами (4,9), церквою (4,98), транспортом (4,79), хатньою роботою (4,76), атмосферою в домі (4,55), абстрактними поняттями (3,86). Крайня периферія включає групи: небеса, бог, відпочинок, спогади, околиці, місцевість, хвороба, корабель.

Проведений аналіз структури концепту показав, що семантико-когнітивний підхід з використанням квантитативних методів дозволяє простим й об'єктивним способом виявити понятійні ознаки концептів і змодельовати їхні поля. Культурний концепт Номе як глобальна мисленнєва одиниця складається з когнітивних фрагментів, блоків, когнітивних ознак, що в свою чергу ввійшли в семантичний простір мови. Вивчення мови й окремих її одиниць у змозі відкрити таємниці пізнання світу народом.

Перспективним видається нам порівняльне дослідження концептів на міжкультурному рівні в межах споріднених мов та мов, що відносяться до різних мовних груп.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Кубрякова Е. С. Предисловие / Е. С. Кубрякова // Концептуальный анализ языка : современные направления исследований : сб. науч. трудов. – М. ; Калуга : Эйдос, 2007. – С. 7–18.
2. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. – Полтава : Довкілля, 2006. – 716 с.
3. Бартминский Е. Языковой образ мира : очерки по этнолингвистике / Е. Бартминский ; [перевод с польского]. – М. : "Индрик", 2005. – 528 с.
4. Rosch E. Prototype Classification and Logical Classification : the Two Systems. New Trends in Cognitive Representation : Challenges to Piagets Theory / E. Rosch. – N.Y. : Hillsdale, 1983. – P.73–86.
5. Taylor J. R. Linguistic Categorization : Prototypes in Linguistic Theory / J. R. Taylor. – Oxford : Oxford University Press, 1995. – 312 p.
6. Вежицкая А. Язык. Культура. Познание / Анна Вежицкая ; [пер. с англ., отв. ред. М. А. Кронгауз]. – М. : Русские словари, 1996. – 416 с.
7. Гладкова А. Русская культурная семантика : Эмоции, ценности, жизненные установки / А. Гладкова. – М. : Языки славянской культуры, 2010. – 304 с.
8. Беляевская Е. Г. Применимо ли понятие концептуализации к тексту? / Е. Г. Беляевская // Горизонты современной лингвистики : Традиции и новаторство : сб. в честь Е. С. Кубряковой. – М. : Языки славянских культур, 2009. – С.178–186.
9. Демьянков В. З. Когнитивизм, когниция, язык и лингвистическая теория / В. З. Демьянков. – М. : Русские словари, 1992. – 306 с.
10. Воркачев С. Г. Вариативные и ассоциативные свойства телеономных линвоконцептов : [монография] / С. Г. Воркачев. – Волгоград : Парадигма, 2005. – 214 с.
11. Антология концептов / [под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина]. – М. : Гнозис, 2007. – 512 с.
12. Левицкий В. В. Статистическое изучение лексической семантики : [учеб. пособие] / В. В. Левицкий. – Черновцы : ЧГУ, 1989. – 156 с.

Матеріал надійшов до редакції 01.04. 2011 р.

Есипенко Н. Г. Концепт, концептуалізація, концептуальний аналіз.

В статье рассматриваются вопросы концепта, концептуализации и концептуального анализа.

Проводится моделирование содержания концепта как глобальной ментальной единицы в её национальной самобытности с помощью когнитивной интерпретации результатов лингвистического и квантитативного исследований сочетаемых и сопроводительных слов к имени концепта в художественном англоязычном тексте.

Yesypenko N. G. Concept, Conceptualization, Conceptual Analysis.

The article deals with the notions of concept, conceptualization and conceptual analysis. The modeling of the concept content as a global mental unit in its national originality has been fulfilled with the help of cognitive interpretation of the results of linguistic and quantitative analyses of the collocations and the adjoining words of the concept name in the English fiction text.